

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ГУДИМА ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК[94:911.3](477.82/.86)''10/13''

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО В ХІ-ХІV СТ.:
ТЕРИТОРІЯ, ПРИРОДНІ ТА ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
ШУСТ Роман Мар'янович,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
професор кафедри давньої історії України та архівознавства.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший науковий співробітник
АЛЕКСАНДРОВИЧ Володимир Степанович,
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
завідувач відділу історії середніх віків.

кандидат історичних наук
СОБЧУК Володимир Дмитрович,
Кременецька обласна
гуманітарно-педагогічна академія ім. Т. Шевченка,
доцент кафедри української філології
та суспільних дисциплін.

Захист відбудеться 24 березня 2020 р. о 15.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 330.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79005, м. Львів, вул Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано 21 лютого 2020 р.

В.о. вченого секретаря
спеціалізованої ради,
професор

Голубко В.Є.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Територія, природні та людські ресурси є основою державного суверенітету. Їх усебічне вивчення сприяє кращій організації суспільства. Важливим етапом історії України була Галицько-Волинська держава XII – XIV ст.

Спеціальних досліджень взаємовпливу природного ландшафту (грунти, води, клімат, флора, фауна) і населення Прикарпаття та Волині у період існування на цій території феодальних князівств XI–XII ст. і Галицько-Волинської держави XII – середини XIV ст. є надзвичайно мало як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Такий стан справи пояснюється кількома причинами. По-перше – браком достатньої кількості самих історичних джерел. По-друге, зафіксована в них інформація багатьма вважалася настільки мізерною, що на її підставі робити переконливі наукові висновки не можна. По-третє, окремої оцінки вимагає рівень географічних знань та уявлень літописців. По-четверте, тривалий час побутувала думка, принаймні, серед істориків, що оскільки рельєф, клімат, ґрунти, води та інші компоненти географічного середовища за останні п'ять-десять століть суттєво не змінилися, а залежність людини від природних умов існування у період Середньовіччя була очевидною, то предмет дослідження не заслуговує на особливу увагу. Не високий ступінь вивчення теми пояснюється також різними причинами світоглядно-політичного характеру, а також іншими аспектами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах науково-дослідницьких тем на кафедрі давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка: “Західно-українські землі в період середньовіччя і ранньомодерного часу” (номер державної реєстрації 0112U004039) і “Політичний та соціокультурний розвиток України: людина, суспільство, влада” (номер державної реєстрації 0118U000603).

Мета роботи полягає у тому, щоби комплексно на основі збережених історичних джерел з'ясувати певні закономірності взаємовпливу природних і суспільних процесів на територіях, які з відповідними передумовами у кінці XII – в середині XIV ст. політично були об'єднані в Галицько-Волинську державу.

Головні завдання роботи полягають у тому, щоби дослідити:

- історіографію історії Галицько-Волинської держави;
- стан джерельного забезпечення для висвітлення теми;
- природні ресурси земель у політичних кордонах Галицько-Волинської держави;
- здоров'я і демографію населення як людський ресурс Галицько-Волинської держави;
- адміністративно-територіальний устрій у районі Плісеська-Одеська за літописними відомостями та документами XIV–XV ст.;
- топографію та топоніміку галицько-волинського пограниччя в околицях літописного міста Плісеська;
- локальні особливості сакральних ландшафтів Гологоро-Кременецького кряжу;
- коло проблем, які потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації.

Об'єктом дослідження є природні та людські ресурси Галицько-Волинського князівства XI–XIV ст., як суттєвий чинник історичного розвитку української державності, що проявилась у просторовій організації суспільства (волості, землі, князівства). Особлива увага в роботі зосереджена на характеристиці літописних повідомлень про земну поверхню, води, клімат, астрономічні явища, рослинний і тваринний світ, здоров'я людей, епідемії, міжусобиці, війни, їх причини та наслідки.

Предметом вивчення є історико-географічна реконструкція взаємовпливу природних умов (гори, рівнини, річки, клімат, флора, фауна) і суспільних процесів (господарство, війни, голод, епідемії, народжуваність і смертність, етнополітичні та державотворчі процеси) на території Галицько-Волинського князівства.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XI–XIV ст.

Нижню хронологічну межу досить умовно визначено XI ст.: відколи в Галицькому та Волинському князівствах при владі утвердився рід Ростиславичів з династії Рюриковичів, а в 1199 р. постало, власне, Галицько-Волинське князівство, або ж, королівство Русі, – монархічна держава XII–XIV ст. Абсолютно виправданими вважаємо ретроспективні екскурси в рамках поняття “княжа доба”, наприклад, аж у IX ст., коли, як свідчить археологічний матеріал (райковецька культура), та писемні джерела (“Географ Баварський”), відбулись якісні та кількісні зміни в географії населення України-Руси. Так, укріплені центри, племінна організація суспільства X–XI ст. переросли в систему князівств, із яких у кінці XII ст. сформувалася Галицько-Волинська держава.

Верхня хронологічна межа дисертаційної роботи припадає на кінець XIV ст. – період занепаду Галицько-Волинської держави й опанування її територій Литвою, Польщею, Угорщиною. Оскільки територіальна організація деяких земель Галицько-Волинського князівства навіть після підпорядкування сусіднім державам ще тривалий час зберігала традиції адміністративного устрою княжої доби, нами також зроблено спробу розширити часові рамки розгляду проблеми аж до середини XV ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі, які наприкінці XII ст. ввійшли до складу Галицько-Волинської держави. Вони розташовувались у басейнах річок Сяну, Верхнього Дністра та Західного Бугу. На південному заході межа – Карпати і Закарпаття. Західний кордон проходив через великі лісові масиви і не був точно визначений. Він стабілізувався у XIII – XIV ст. по р. Яселці (Ясьолці). Північна границя Волині проходила, приблизно, притокою Бугу Володавкою та Верхньою Прип’яттю. Згодом, вона змістилася далі на північ. На сході кордон проходив через Прип’ять, Стир, правим берегом річки Горині. Далі межа проходила до верхів’їв Случі та Південного Бугу, спрямовуючись на Ушицю та Прут. Проблема південних кордонів Галицько-Волинської держави досі залишається об’єктом активних дискусій.

Наукова новизна здобутих результатів у тому, що *вперше*:

- систематизовано літописні відомості про природні та людські ресурси Галицько-Волинської держави згідно зі сучасними методами історичних досліджень;

- вивчено як окремий об’єкт природні та суспільні явища, які тривалий час і донедавна залишалися на маргінесі досліджень істориків і географів;

- здійснено комплексний історико-географічний опис природних і людських ресурсів Галицько-Волинського князівства за найновішими результатами досліджень природничого та гуманітарного циклів науки;

- залучено для дослідження низку невідомих досі археологічних джерел і неопублікованих архівних матеріалів;

- введено в науковий обіг інформацію про Йосипівський скарб арабських дирхемів як артефакт, а також дромоніми Попідгридень і Гридень як топографічні назви частини трансконтинентального шляху, що мав особливе економічне, політичне та культурне значення для формування території Руської землі та Галицько-Волинської держави;

- зроблено ретроспективну реконструкцію територіально-адміністративної організації

земель навколо літописного Пліснеська й Олеська за княжої доби й у XIV – XVI ст.

Подальший розвиток отримали:

- трактування предмету, структури та методології досліджень з історії Галицько-Волинського князівства;
- історіографічна характеристика досліджень Галицько-Волинського князівства від XVIII ст. до сьогодення в Україні та закордоном;
- уявлення про Галицько-Волинське князівство як суверенну державу, природні та людські ресурси якої забезпечували можливість незалежної внутрішньої та зовнішньої політики.

Доповнено й уточнено:

- масштаби демографічних змін внаслідок військових конфліктів на території Галицько-Волинського князівства;
- принципи територіально-адміністративної організації земель навколо літописного Пліснеська й Олеська за княжої доби й у XIV – XVI ст.;
- значення галицько-волинського пограниччя у формуванні території Галицько-Волинської держави.

Практичне значення дослідження Узагальнений у роботі фактологічний матеріал і здійснені на його підставі висновки можуть бути використані для наукової оцінки потенціалу природних і людських ресурсів на територіях, обмежених політичними кордонами Галицько-Волинської держави. Проведені історико-географічні дослідження підтверджують актуальність і перспективність застосування міждисциплінарних методів для з'ясування механізмів утворення територіально-адміністративного устрою та функціонування Галицько-Волинського князівства як європейської середньовічної держави. Матеріали дисертації можуть бути використані при подальшому дослідженні теми та написанні наукових праць з історичної географії й історії України, укладенні навчальних і навчально-методичних посібників, спеціальних та нормативних курсів у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом обговорення окремих розділів дисертації на засіданнях кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка. Головні тези дисертації викладені у доповідях на конференціях “Українське сакральне мистецтво XIII–XIV століть” (III наукова конференція, Львів, 4–5 травня 1995 р.), “Історичні пам’ятки Галичини” (II наукова краєзнавча конференція, Львів, 21 листопада 2002 р.), “Історичні пам’ятки Галичини” (III наукова краєзнавча конференція, 19 листопада 2004 р.), “Ольжині читання” (Пліснеськ 10 жовтня 2005 р.), “Трошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність” (міжнародна наукова конференція, Львів, 14–15 травня 2004 р.), “Ольжині читання” (Пліснеськ; Львів, 14–15 червня 2007 р.), “Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі” (міжнародна наукова конференція, 29–30 листопада 2007 р., Львів), “Бродівщина – край на межі Галичини і Волині” (Броди, 18 квітня 2008 р.), “Маєтки України XVIII–XIX ст.” (міжнародна науково-практична конференція, 24–26 вересня 2015 р.), “Любартівські читання” (наукова конференція, Луцьк, 26 травня 2017 р.), “Культурна спадщина західноукраїнського регіону” (наукова конференція, присвячена пам’яті Володимира Вуйцика, 18 грудня 2018 р.), “Кременецькі читання з історії Волині” (Кременець, 26–27 вересня 2019 р.), “Культурна спадщина західноукраїнських земель 2019. Пам’яті Володимира Вуйцика” Львів, 18 грудня 2019 р.) та ін.

Публікації. Головні результати дисертаційного дослідження опубліковані у 9 статтях на сторінках фахових українських видань, у закордонному – 1 стаття. Ще 13 публікацій, які додатково відображають результати наукових студій, оприлюднено в матеріалах науково-практичних конференцій, круглих столів, а також в енциклопедіях, у співавторстві, в Україні та закордоном.

Структура й обсяг дисертації зумовлені метою, завданням та характером дослідження, в основу якого покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (14 параграфів), висновків, списку використаних джерел і літератури (672 позиції) та додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 295 сторінок, з них 192 – основного тексту (з посторінковими посиланнями).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність теми дисертації, визначено мету й завдання, об'єкт і предмет вивчення, окреслено хронологічні рамки, територіальні межі дослідження, висвітлено наукову новизну та практичне значення досягнутих результатів, подано інформацію про апробацію наукових студій, наведено перелік публікацій.

У **першому розділі “Історія Галицько-Волинського князівства в наукових дослідженнях”** за хронологічним принципом охарактеризовано історіографічну базу роботи.

У *підрозділі 1.1. “Перші зацікавлення кінця XVIII – початку XX ст.”* зроблено аналіз найдавніших наукових розвідок з історії Галицько-Волинського князівства. Це були праці австрійських учених, об'ємні, проте з неточностями та спірними поглядами на історію Галичини та Волині княжої доби (Л. Гебгард, Й. Енгель). Не вичерпали теми ґрунтовні на той час, студії українських учених із енциклопедичними знаннями (Д. Зубрицький, А. Петрушевич, І. Шараневич, Я. Головацький).

На поч. XX ст. географію й історію контактів Русі з Польщею, візантійськими й арабськими краями досліджували представники польської медієвістичної школи Львівського університету (А. Шельонговський, В. Абрагам, Ф. Буяк). На сучасному етапі досліджень з поля зору вчених випадає чимало цікавих, але не заслугою забутих спостережень, які у вигляді брошюр видавались у Москві, Петербурзі, Ковелі, Житомирі, Почаєві, Лубнах, інших містах тоді імперії Романових (І. Линниченко, П. Сум, М. Рапопорт, С. Каретніков). У контексті ширших тем приділяли увагу історико-географічним проблемам Галицько-Волинського князівства В. Татіщев, М. Карамзін, М. Смирнов. Незвичайні природні явища, згадані у літописах, цікавили В. Ключевського С. Соловйова, М. Боголепова. Значний топографічний матеріал. для опису червських міст і Волині використали А. Лонгинов, О. Андріяшев, П. Іванов. Географію голондних років у стародавній Русі описав В. Щепкін. Винятково цінними стали здобутки М. Грушевського та його наукового оточення (В. Антонович, Є. Сіцинський), активних дописувачів у ЗНТШ (Й. Пеленський, І. Крип'якевич, В. Щурат, О. Цинкаловський, Б. Януш, Я. Пастернак).

Офіційна історія Галицько-Волинського князівства з кінця XVIII ст., в основному, писалася представниками академічних середовищ Відня та Петербурга. В інших наукових центрах (Москва, Київ, Одеса) дослідження у цьому напрямку були мало помітними. Виняток становив Львів, де впродовж XVIII–XIX ст. сформувалися потужні, самодостатні кола австрійських, польських і українських істориків, географів,

етнологів, археологів, які прямо, або ж опосередковано засвідчили, що Галицько-Волинське князівство мало всі ознаки монархічної держави Романовичів і відіграло важливу роль у європейській політиці.

У підрозділі 1.2. “Публікації 20-х – 30-х років ХХ ст.” охарактеризовано погляди на різні аспекти життя населення Прикарпаття та Волині княжої доби представників Львівської антропологічної школи (Я. Чекановського та його послідовників), історичної географії (Ю. Кулинич, який керувався поглядами Ф. Ратцеля та Г. Бесхорнера, використовував напрацювання В. Налковського, А. Суйковського, В. Кентжинського, І. Шараневича, А. Петрушевича, М. Рожкова, М. Грушевського, С. Рудницького, М. Кордуби). У 20-х – 30-х роках ХХ ст. поза межами України опинилося чимало вчених-істориків, які мало цікавилися проблемами Галицько-Волинської держави, проте, з-під пера яких вийшла низка помітних в історіографії праць (Д. Дорошенко). Системно займався проблемами історичної географії (топоніміки) М. Кордуба. З ним і зі С. Томашівським у полеміку вступав професор Варшавського університету В. Зайкін.

Проблематика Галицько-Волинської держави посідала маргінальне місце в наукових зацікавленнях істориків 20-х – 30-х років ХХ ст. Це характерно і для українських радянських учених, і для науки польської офіційної, і для української еміграції. Більшість досліджень характеризуються помітним політичним впливом, проєкцією на минуле реалій міжвоєнної доби й уявлень про політичні та геополітичні перспективи України.

У підрозділі 1.3. “Наукові праці другої половини ХХ ст.” проаналізовано праці радянських і деяких закордонних дослідників історії Галицько-Волинського князівства. Особливий вклад у вивчення теми зробив І. Крип’якевич, який удрукував 1957–1958 рр. написав книгу, що лиш у 1984 р. вийшла друком і перевидана у 1999 р. У ній окремо розглядаються територія і населення Галицько-Волинського князівства, охарактеризовані землі (князівства) і міста Галичини та Волині, а також економічний розвиток, соціальні відносини, політичний лад, культура краю. Спробу осмислити тему робив також В. Інкін. Під впливом спостережень І. Крип’якевича й А. Насонова М. Котляр написав працю (1985 р.), яка становить значний інтерес для фахівців, хоч і викликає певну критику.

У другій половині ХХ ст. інтерес істориків до впливу природних явищ на життя за княжої доби різко знизився. Він підтримувався, в основному, представниками природничих наук (Є. Оплоков, І. Важов, І. Бучинський, І. Швець, Ш. Мошковський, Є. Борисенков і В. Пасецкий). В СРСР вивчення проблем екології рослин і тварин, демографії, антропології, епідеміології та охорони здоров’я велося в особливих умовах під впливом ідей матеріалізму. Позитивні можливості відкрила низка наукових конференцій (1978, 1981, 1986), де історики разом з ученими природничих, економічних, філософських наук розробили програму досліджень і видали збірники статей. Українську науку тоді репрезентували вчені з Києва і Чернівців (М. Куниця, Л. Воропай, С. Романчук та ін).

Цінний матеріал для вивчення історії Галицьких і Волинських земель за княжої доби дали археологічні дослідження кількох десятиліть перед 1990-ми рр. Тоді проводились, а подекуди продовжуються, розкопки в Галичі (В. Ауліх, Ю. Лукомський), Володимирі (П. Раппопорт, М. Малевська, М. Кучінко), Луцьку (С. Терський), Перемишлі (А. Куниш), Пліснеську (І. Старчук, М. Филипчук), Бересті (П. Лисенко), Львові (О. Ратич, Р. Багрій), Белзі (В. Петегирич), Ленківцях (Б. Тимошук), Дорогочині (К. Мусянович), Листвині (Р. Чайка), Тустані (М. Рожко), в інших містах і місцевостях.

Розвиток таких наукових напрямків, як екологія рослин і тварин, демографія й антропологія, епідеміологія та охорона здоров'я спричинилися до виокреслення екології людини. Її зміцнення сталось у третій чверті ХХ ст під впливом енвайронменталізму з центрами досліджень у США та ФРН. У соціалістичній Польщі послідовником цих поглядів був Я.Тишкевич, праці якого опосередковано стосуються також території і часів Галицько-Волинської держави. Польський історик А. Гейштор писав про кордони держави Романовичів. У 1970-х роках в Опольському університеті продовжував розпочату у Львові роботу М. Горн, який упродовж усього життя досліджував історію земель Руського та Белзького воєводств XVI – XVII ст., чимало уваги приділяючи періодові, коли ці землі були частиною Галицько-Волинської держави XII-XIV ст.

У 50-х роках вийшли монографії закордонних істориків українського походження І. Левковича, П. Грицака, О. Прицака які висвітлювали політичну історію Руси та Галицько-Волинської держави. На жаль, спеціальні історико-географічні дослідження території та населення Галицько-Волинського князівства з точки зору вивчення взаємодії людини з природою були рідкісними та стосувались окремих місцевостей.

У *підрозділі 1.4. “Історіографія кінця ХХ – початку ХХІ ст.”* констатується підвищення інтересу до історії галицьких і волинських земель за княжої доби. Про це свідчить низка тематичних міжнародних наукових коференцій (Львів, 1993; 2001; 2002; 2007; 2008; Галич, 2007; 2008; Івано-Франківськ, 1999; 2008).

Активні дослідження на високому фаховому рівні провадять О. Щодра, Л. Войтович. Поглибився інтерес дослідників до таких, на перший погляд, маргінальних тем, як поширення хвороб у середовищі панівних верств Галицько-Волинської держави (С. Горбенко, Ю. Гудима, І. Банах) та з'являються ґрунтовніші публікації про харчування, голод, епідемії, викликані, у тому числі, повенями на річках, які згадані у Галицько-Волинському літописі та на сторінках європейських середньовічних хронік (І. Паршин). Географію культурних впливів, мистецьких течій та інші аспекти, пов'язані з історією Галицько-Волинського князівства ґрунтовно вивчає та публікує у спеціальних виданнях (“Княжа доба”, 13 випусків) і монографіях В. Александрович. Територіально-організаційну структуру та правовий статус Галицької єпархії від часу її заснування в середині XII ст. до кінця XVIII ст. вивчає І. Скочиляс. Роль Волині в системі міжнародних зв'язків Київської держави X–XIV ст. та роль військово-стратегічних шляхів у формуванні Галицько-Волинської держави досліджують С. Терський, Р. Миська, Ю. Діба, археологію Дубна, Звенигорода – В. Гупало, Буська – П. Довгань, Н. Стеблій, відносяни Галицького князівства до Візантією – О. Козачок. Територіальну динаміку Волині у регіональному та локальному вимірах від етно-політичних утворень ранніх слов'ян і княжої доби до ХХ ст. розглянув у спеціальній монографії В. Собчук (Кременець). Різноманітні проблеми з історії Галицько-Волинського князівства вивчають в Україні О. Головка, О. Толочко (Київ), в Росії В. Ідзьо (Москва). О. Майоров (Санкт-Петербург), у Польщі – М. Сморог-Ружицька, Я. Куртика, Д. Станьчик, І. Чаманська. А. Янечек, А. Юсупович, К. Мисьлінський, М. Бартніцький, Д. Домбровський.

На теперішній час вивчення історії Галицько-Волинського князівства загалом і дослідження окремих проблем, які розглядають спеціальні дисципліни гуманітарних і природничих наук, в основному, зосереджуються в українському Львові, провідних університетах Росії та прикордонних містах Польщі.

У **другому розділі “Джерельна база та теоретико-методологічні засади”** визначено коло історичних джерел, описано методи, застосовані для досліджень.

У підрозділі 2.1. “Джерельна база” здійснено огляд джерельних матеріалів, які використано для написання дисертації. Характеризуючи стан корпусу джерел, його змістового наповнення, виокремлено декілька груп залежно від їхнього походження, форми та змісту: 1) літописи; 2) нормативно-правові акти; 3) картографічні джерела; 4) речові, етнографічні та лінгвістичні джерела.

Початковий період історії Волинського князівства та історію Галицького за часів Ростиславичів висвітлює “Повість временних літ”. З Київського літопису часів Володимира Володаревича і Ярослава Осмомисла довідуємося про події на Прикарпатті у 1117–1199 рр. Галицько-волинські справи на перший план виступають у “Галицько-Волинському літописі” (1205–1292 рр.), який умовно ділять на дві частини: “холмську” часів Данила Романовича (1201–1264 рр.) і “волинську”, зосереджену на подіях часів Василья Романовича (1203–1269 рр.). При тому, що Галицько-Волинський літопис окремо виданий в Україні (Т. Коструба, Л. Махновець, М. Котляр), Польщі (Д. Домбровський, А. Юсупович), Росії (О. Лихачева) та вивчається в різних країнах, ми використовували його видання 1908 р. (в складі “Полного собрания русских летописей, изданого по высочайшему повелению Императорскою Археологическою комиссією. Томъ второй. Ипатьевская летопись. Издание второе. С.-Петербургъ. Типографія М. А. Александрова (Надеждинская, 43)”. Виходячи зі специфіки видання, та, власне, джерела, поклики і цитати наводяться згідно зі стовпчиками. Текст є доступним і в електронній формі (<http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat.htm>. (12.01.2020). Такі джерела з історії галицьких і волинських земель княжої доби як польські хроніки Галя Аноніма (XII ст.), Вінцентія Кадлубека (XIII ст.), Яна Длугоша (XV ст.), а також Янка з Чарнкова, Траски; Малопольський літопис, чеські – Козьми Празького (XII ст.), Францішка з Праги, угорські – Яноша Туроці (XV ст.), “Chronica Picta”, німецькі – Тітмара з Мерзебурга (XI ст.) та інші використано фрагментарно, з подачі дослідників (М. Грушевський, І. Крип’якевич, Л. Войтович, І. Паршин). З нормативно-правових актів Галицько-Волинського князівства тепер у науковому обігу перебуває 227 актів і документів (Купчинський О. Акти та документи галицько-волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. 1282 с.). Зважаючи на застосування ретроспективного методу історичних реконструкцій територіальної організації надзвичайну цінність для дослідження становлять “Akta grodzkie i ziemskie” (Т. III; VII; VIII; XI), а також матеріали Йосифінської (1785–1788) та Францисканської (1819–1820) метрик, зокрема, використані нами не публіковані кадастрові карти з фондів Центрального державного історичного архіву України у місті Львові. (Ф. 186). Тепер у науковому обігу появилася низка опублікованих (А. Гречило, Я. Книш, І. Ровенчак, О. Шаблій) карт-портоланів XIV ст. з нанесеним на них Львовом і прилеглими землями. З картографічних матеріалів, за якими можна характеризувати територію Волині як історико-географічний регіон, слід назвати такі, як “Археологическая карта Волинской губернии” В. Антоновича (1901), “Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty.” А. Яблоновського (1899–1904) та ін. Унаочненням теоретичних досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства є мапи у численних монографіях і статтях з цієї проблематики. Це, передовсім, карти, які ілюструють праці М. Грушевського, І. Крип’якевича, А. Насонова, М. Котляра, Ю. Дибя та ін. Впродовж XIX – XX ст. опубліковано масив археологічних джерел для вивчення історії Галицько-Волинського князівства. Інформацію про них ми черпали з низки спеціальних видань (Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині

ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. 268 с.; Археология Прикарпаття, Вольни и Закарпаття (Раннеславянский и древнерусский периоды). Киев, 1990. 187 с. та ін.). З неопублікованих археологічних матеріалів нами залучено в науковий обіг паспорти пам'яток археології з фондів Державного архіву Львівської області (Ф. Р-2076), а також матеріали відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (фонд університету, архів І. Крип'якевича). Етнографічні та лінгвістичні відомості в якості джерел взято зі спеціальних видань (Я. Головацький, О. Кольберг, М. Худаш, М. Демчук, О. Купчинський).

У підрозділі 2.2 *“Теоретико-методологічні засади”* розглянуто теоретичні основи та методологію проведених досліджень. Цим підґрунтям є принципи науковості, історизму, системності й об'єктивності, завдяки чому можливо характеризувати природні та людські ресурси на території Галицько-Волинської держави. Також використано загально-наукові (аналіз, синтез, дедукція й індукція) та загально-історичні (критичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, типологічний, ретроспективний) методи. Саме такий комплекс дозволив якісно опрацювати джерела та літературу, вибудувати структуру наукової роботи, визначити послідовність, цілісність і логіку подачі матеріалу. Картографічний метод сприяв візуалізації географії складних історичних процесів на території Галичини та Волині за княжої доби. Важливе місце у дослідженні займають біографічний і просопографічний, мікроісторичний і генетичний методи, завдяки яким вдалося на відповідних рівнях описати стан і тенденції взаємовпливу природних умов і суспільних явищ. Застосування такого комплексу принципів і методів дало можливість досягнути мети дослідження.

У третьою розділі **“Літописні відомості про природні ресурси Галицько-Волинського князівства”** описано рівень обізнаності стародавніх авторів з фізичною географією краю, простежено історію освоєння та змін географічного середовища і ландшафтів населенням Галичини та Волині в XI-XIV ст.

У підрозділі 3.1. *“Історична геоморфологія, географія ґрунтів і корисних копалин”* розглянуто повідомлення літописців про форми земної поверхні – гори (“Гора”, “Кавкасійські гори” “Угорські гори”), горбогір'я (“Підгораї”, “Підгір'я”, “горна страна Перемишльська”, “Голі Гори”), пагорби (“Лиса гора”, “Холм”), рівнини (“Пониззя”), поля (“Рожне поле”, “Бужківське поле”), долини (“луги Хоморські”) й ущелини (“Ворота”), яри (“дебрь Кисань”, печери (“печера Домамири”), ґрунти (“кам'яну землю”) та корисні копалини (сіль, камінь, залізні руди). Відомостей про особливості рельєфу тієї чи іншої місцевості на території Галицько-Волинської держави у літописах княжої доби знаходиться мало, та й ті, що є, не містять достатньо конкретної інформації для висновків з позицій історичної геоморфології. Рідкісними є подинокі згадки про гори та невисокі горбисті пасма. Навіть Карпатам, які стосовно частіше фігурують як терени, здебільшого, військової активності, приділено надзвичайно мало уваги з огляду на сучасні уявлення про геоморфологію і, ширше, з позицій фізико-географічної характеристики. Карпати, хоча й були окремою природною межею, яка суттєво впливала на різні господарські та геополітичні аспекти, проте, не становили непереборної перепони на шляхах людей Середньовіччя.

Застосування міждисциплінарних підходів природничих і гуманітарних наук до традиційної і бази історичних джерел дало можливість здобути, наприклад, ще один яскравий штрих для опису першої писемної згадки про Львів. Відповідні розрахунки переконливо засвідчили, зокрема, що, за певних метеорологічних умов, пожежа Холма

дійсно можна було спостерігати у Львові. Результати цього дослідження дають підстави історикам робити нові висновки.

У підрозділі 3.2. *“Історичні гідрогеографія, кліматологія й астрономічні явища”* виокремлено з літописів інформацію про водні ресурси, клімат і надзвичайні небесні явища. Річки, озера, болота, штучні водойми та пов’язаний з ними рослинний і тваринний світ завжди були та залишаються суттєвим чинником історичного розвитку суспільства. З річками пов’язують творення державних центрів: Галич – у верхів’ях Дністра, Володимир – на водному шляху між Чорним і Балтійським морями. Не менш важливим був і вектор схід-захід, який, загалом і на території України, співпадає з напрямком трансєвропейського торговельного шляху Булгар-Київ-Краків-Регенсбург уздовж Головного Європейського вододілу. Результати археологічних досліджень, у верхів’ях Західного Бугу та Стиру проливають світло на такі давні загадки глобального характеру як праатьківщина слов’ян, локалізація території окремих племен, процес виникнення міст і заснування держав, зокрема, також і формування Руської землі та території Галицько-Волинської держави. Для літописців при викладі подій ріки слугували загальноновживаними зручними географічними орієнтирами. Оповідючи про перебіг тих чи інших подій, середньовічні автори позначали їх координати річками, які обов’язково враховувалась у воєнних кампаніях, мали особливе значення в економічному житті Галицько-Волинської держави.

Те саме стосується боліт (Бикове болото на оболоні за Галичем, ятвязькі болота за Дорогичином), озер (на схід від м. Володави, озеро Зьято в Київській землі, біля Луцька, озеро Небль). Чимало річок галицьких і волинських земель за княжих часів використовувалися для судноплавства і транспортування товарів. Найбільшими з них у регіоні були Дністер і Західний Буг. Літописних даних про судноплавство в районі Галича та вище по течії не зафіксовано, проте археологічні матеріали дають певні підстави говорити про використання човнів на цій ділянці. Достеменно знаємо про перебування човнів на Дністрі біля Кучелмина. Щодо Західного Бугу, то про судноплавство по ньому за літописними даними можна впевнено говорити стосовно відрізка від Берестія і нижче. Верхів’я Західного Бугу та Дністра, а також малі річки Прикарпаття та Волині, тобто ті, що не були судноплавними, теж мали важливе значення для господарського життя місцевого населення.

На сторінках літописів неодноразово згадані броди через річки. Так, їх зафіксовано на річках Сян біля Перемишля і Ярослава, Снов біля Тереховлі, Лукві (Кривавий брід в Галичі). Про існування подібних переправ на правій притоці Стиру р. Суховилка (Бовдурка), та колись заболоченій безіменній річці (урочище Бугаї) може вказувати назва міста Броди. Крім поодиноких чітких вказівок, натяк на них зберегли достатньо численні літописні повідомлення. Там, де це виявлялося необхідним і можливим, через ріки споруджували мости (через Дністер, Велю в Шумську, Сян у Перемишлі).

За нагоди, літописець згадував про кліматичні випадки на території суміжних і, навіть, досить далеких від Галицько-Волинської держави земель. В одному випадку йдеться про т. зв. “наст” (або серен), з приводу чого точиться дискусія: “серен” – снігова кірка чи туман. Те саме стосується терміна “розкаль”. Збереглася літописна згадка про величезний прорив Північного моря на суходіл Голландії.

Найголовніші літописні відомості, котрі дають підстави для суджень про уявлення щодо внутрішніх територіальних вод на теренах Галицько-Волинської держави за княжої доби,

хоч і стосуються конкретних місцевостей та визначеного часу, але, зазвичай, принагідні та ніколи не подають розгорнутих географічних описів. Ці повідомлення вписані у ширший контекст лише між іншим і мають не суто географічний, а, насамперед, історичний характер. Водночас, такі рідкісні свідчення, за умови їх поєднання з інформацією, яку забезпечують новітні методи досліджень з фізичної географії, геополітики, екології, археології тощо, дають змогу прояснити та розкрити багато важливих, досі належно не вивчених під науковим оглядом взаємозв'язків життєдіяльності людини, суспільства та природи, наприклад, закономірностей розвитку державотворчих процесів залежно від природних багатств, зокрема – водних ресурсів Волині, Прикарпаття, Полісся та Поділля за княжої доби.

Астрономічні явища в давнину залишили певні відбитки і на кліматі окремо взятих територій. “Знаменія” (комети, затемнення сонця, місяця) які спостерігалися на Прикарпаття та Волині в епоху середньовіччя та зафіксовані у давньоруських літописах, теж впливали на кліматотворчі фактори, характерні для вказаних територій. Від цих факторів, у свою чергу, залежали, скажімо, терміни посівів і урожайність сільськогосподарських культур, чи, наприклад, час проведення військових кампаній і т. ін. Літописець пов'язує між собою астрономічне явище і суспільні події, засвідчуючи, тим самим, свої суспільно-природничі знання і погляди.

У підрозділі 3.3. *“Історична біогеографія (рослинний і тваринний світ)”* розглянуто інформацію, яку подають літописи про ліси, про диких звірів і птахів на території Галицько-Волинського князівства. Таких цінних для дослідника писемних звісток з XI-XIII ст. є досить мало. Це – “лісова страна” (Мале Полісся), “Борок” у Галицькій землі, “Гай” на Волині й інші зарості в гористій місцевості та на рівнинах з “дераждам”. Ліси були і сховком для населення, яке рятувалося від завойовників, і територією не сприяливу для виживання в умовах природи та перед загрозою розбійних нападів і взяття у полон. У Галицько-Волинському літописі згадки про ліси дуже часто стосуються не власне руських князівств, а сусідніх з ними земель, передовсім Польщі та Литви. Приклади свідчать, що первісні ліси півтисячі років тому простягалися великими масивами не лише у Карпатах і на Поліссі, а займали також значні території над Дністром, Сяном і Західним Бугом. Проведені дослідження підтверджують, що у середньовіччі ліси займали набагато більшу площу, ніж тепер. Те ж саме є підстави говорити про територію між Карпатами і нижньою течією Сяну. Про наявність лісів у тій чи іншій місцевості на території Галицько-Волинського князівства свідчать численні топоніми, які походять з княжих часів. Політичні кордони між Галицькою державою та Польщею в районі Карпат і нижньої частини Сяну були, як правило, природними. Штучні (встановлені людиною) майже ніде не втримувалися тривалий час. Ні ріки, ні гори чи пагорби, ні вододіли такої природної межі на досліджуваній території не становили. Це був праліс, який від Карпатів широкою смугою простягався по обох боках Вислока і далі на північ по Віслу та нижній Сян. Ліси суттєво впливали на поселенські структури Галицько-Волинського князівства.

За даними літописів немає підстав говорити про конкретні ареали поширення тих чи інших диких тварин на території Прикарпаття та Волинь у X-XIII ст., але на основі, хай і поодиноких згадок про княжі лови, логічно можна твердити, що окремі види тварин існували там, де на них велося полювання. Літописної інформації про птахів які з них і де водилися в межах лісостепу на території Галицько-Волинського князівства, є ще менше, ніж відомостей про геграфію тваринного світу. Характерно, що птахи (орел, ворон) літописцем пов'язуються зі “знаменіями” різних подій.

У червертому розділі “Людські ресурси Галицько-Волинського князівства за літописними свідченнями” зібрано й інтерпретовано писемні відомості про стан здоров’я представників правлячих верств і поширення хвороб серед простого населення Галичини та Волині в XI-XIII ст., а також особливості демографії того часу.

У підрозділі 4.1. “Здоров’я історичних постатей” тему розкрито на прикладі характеристики володарів княжого престолу в Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Володимирі, Луцьку, Бересті, Дорогобужі, Пересопниці, та інших містах. Йдеться про Володимира (Володимирка) Володаревича, який помер, порушивши присягу, від, очевидно, хвилювання, Святополка (Окаянного), який, хоч і був князем київським, але хворів на території волинських земель, і помер, утікаючи в “Чехи і Ляхи”, Мстислава Ізяславича, який помер від невідомої хвороби “кріпкої”, Володимира Андрійовича, який через хворобу не міг воювати, Володимира Мстиславича, який помер, бо багато біди, зі слів літописця, за життя накоїв, Ярослава (Осомисла) Володимировича, який помер “у хворобі тяжкій”, Данила (Галицького) Романовича, фізичний стан якого літописець ідеалізує, але який на схилі віку не міг керувати бойовими діями через хворобу, Володимира Васильковича, страждання якого літописець описав по-особливому, з глибоким смисловим значенням і настановами нащадкам.

Серед причин смертності однією з найімовірніших були соціальні умови життя. Принаймі, це відомо стосовно правлячих верств населення. Постійні війни, міжусобиці, інтриги, пов’язані з боротьбою за спадщину відображалися на здоров’ї князів та їх сучасників.

У підрозділі 4.2. “Історична географія епідемій” висвітлено масове поширення хвороб на території Галицько-Волинського князівства. Звичною причиною різного роду пошестей був голод, який, у свою чергу провокували воєнні потрясіння. Недуги вражали табори супротивників однаковою мірою, охоплювали, як правило, великі географічні простори, часом цілі держави, як от Угорщина, Польща, Литва, Чехія та ін. Поширення епідемій залежало також і від кліматичних умов. Населення земель, які менш страждали від неврожаїв часто допомагало тим краям, де врожаю не було, на продукти харчування встановлювалися високі ціни. Переоцінювати вплив епідемій на демографічну ситуацію не варто, хоча вони, безперечно, гальмували приріст населення.

У підрозділі 4.3. “Демографічні наслідки воєн і міжусобних конфліктів” йдеться про вплив монгольської навали на демографічну ситуацію у Прикарпатті, Волині та Поділлі. Літописи не дають достатньої кількості інформації для переконливих висновків з даного питання, обмежуючись скупими відомостями, нерідко дуже образними. Це неодноразово відзначали у своїх працях історики, одні з яких не схильні до перебільшень в оцінці втрат людських ресурсів, інші – гіперболізують збитки від спустошень. У той сам час, варто відзначити яких втрат зазнавали і монгольські війська. У кожному разі, вже на початку XIV в. Волинь і Галичина були багатим на природні ресурси краєм і з високим рівнем добробуту на той час.

Місцеві князі, на перших порах монгольського вторгнення стримували дипломатичний натиск і пряму військову агресію. Тоді монголів ще не запрошували для вирішення внутрішніх конфліктів, але згодом – так. Як результат – Орда на галицьких та волинських землях застосовувала інший (у порівнянні із північно-східними землями) прийом. Його мета полягала у тому ж ослабленні княжої влади і політичного підкорення князівства віцелю. Монгольські володарі застосовували щодо Галицько-Волинського князівства

метод насильницького союзництва. Прямим об'єктом нападів при цьому служили володіння Литви, Польщі та Угорщини, куди золотоординські війська проходили через руські землі, притягуючи до участі княжі сили. Таким методом досягалися різні цілі: по-перше, ослаблення руського воєнного потенціалу у битвах зі сусідами; по-друге, підтримування напружених відносин між Руссю, Польщею, Литвою та Угорщиною, що гарантувало від об'єднання їх в антиординську коаліцію; по-третє, проходження золотоординських військ через руську територію підірвало місцеву економіку. Словом, татаро-монгольська присутність сприяла різного роду князівським міжусобицям і навіть нападам європейських сусідів на території Галицько-Волинського князівства. Залишається питання: чи можна вяснити за літописними джерелами, внаслідок чіх дій більше постраждало місцеве населення у XIII ст. – монгольських ханів, своїх князів чи володарів сусідніх держав? На жаль, літописець майже ніколи не говорить про таку важливу деталь, як число втрат княжого війська у тій чи іншій сутичці, битві.

Переважно, окремі збройні конфлікти завершувалися не масовими вбивствами переможених військ і підкореного населення, а лише взяттям здобичі у вигляді матеріальних цінностей, земель, з яких платило данину, самих людей в якості полонених і робочої сили. Лише деякі з битв супроводжувались великою кількістю вбитих. Нарешті, існують цифри, згадані у літописах. Одним із головних показників кількості населення в окремому регіоні є кількість воїнів, які збиралися внаслідок народного ополчення, значно більшого, ніж княжа дружина.

У п'ятому розділі “Ретроспективна реконструкція територіально-адміністративної організації галицько-волинського пограниччя в районі Пліснеська-Олеська” на локальному прикладі комплексно змодельовано генезу та перебіг просторово-часових змін природного середовища, етно-культурної та політичної ситуації у верхній течії Західного Бугу та Стиру впродовж VIII – XIV ст.

У *підрозділі 5.1. “Історична етнографія околиць Олеська”* показано як галицько-волинське пограниччя на ділянці, умовним центром якої вибрано літописне місто Пліснеськ, упродовж, принаймні, останніх двох століть періодично потрапляло у поле зору вчених етнографів, археологів, географів і політиків (С. Гоцинський, В. Залеський, М. Шашкевич, Я. Головацький, О. Кольберг, І. Шараневич, М. Грушевський, І. Франко, Я. Пастернак, Т. Сулімський та ін.). Огляд історичних джерел, наукового та іншого жанрового характеру публікацій свідчить про те, що межа Галичини та Волині – це край з багатуо культурною спадщиною, яка впливає не тільки на розвиток малих локальних спільнот, але і на суспільні процеси, що відбуваються у Східній Європі, та, без перебільшення, на геополітику світового масштабу.

У *підрозділі 5.2. “Історична топоніміка й історична топографія галицько-волинського пограниччя”* вперше введено до наукового обігу інформацію про дромонім “Попідгридень”, простежено його семантику й етимологію, локалізовано на топографічній карті-схемі. Дорога пролягла територією північних схилів Вороняків – середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу повз літописне місто Пліснесько та сусіднє Олесько. Про давність дороги свідчить її назва. В основі слова лежить термін “гридь” (“гридень”). Він трапляється у різних варіантах написання на сторінках “Руської Правди” та літописів XII–XIII ст., походить зі скандинавських мов, означає княжого воїна нижчої верстви дружини. З'ясування відношення між об'єктом слова-основи (“воїн”) і властивостями географічного об'єкта (“дорога”) тепер дає переконливий

доказ існування передбачуваної ще М. Грушевським підкарпатської частини трансконтинентального торговельного шляху Схід-Захід уже в IX–X ст.

Ще одним новим аргументом на користь донедавна гіпотези про такий шлях з конкретнішою локалізацією на місцевості став уведений нами до наукового обігу комплекс монет арабських дирхемів IX–X ст. – т.зв. Йосипівський скарб (від місця знахідки у с. Йосипівка, тепер Буського р-ну на Львівщині). Скарб описано в історичному контексті, на тлі розвитку східнослов'янських племен дулібів, бужан і волинян, згаданих у “Повісті минулих літ”, арабських і європейських джерелах IX–X ст. Археологічний матеріал свідчить про високий для того часу розвиток матеріальної культури місцевого населення. Це підтверджують результати розкопок (Новосілки-Ліські, Ріпнів, Неслухів, Деревляни, Воля-Деревлянська, Ромош, Буськ, Пліснеськ, Зимно, Чермно), а також подібні скарби та окремі знахідки монет (Чернігів, Київ, Галич, Дорогичин над Бугом, Клюковичі, Чехов). Скарб арабських дирхемів з Йосипівки відкрив майже невідому сторінку в історії бужан, засвідчив, що у Прикарпатті та на Волині наприкінці I тис. н. е. активно функціонували торгові шляхи, а Західне Побужжя було місцевістю, де перетиналися водні комунікації та шляхи сухоходом зі Східної Європи у Центральну.

Описані спостереження та міркування підтверджуються також результатами досліджень етнографічних і археологічних матеріалів, які стосуються Підлиської гори – однієї з найвищих точок Гологоро-Кременецького кряжу в його середній частині – Вороняках. З нею пов'язаний стародавній фольклор (легенди, перекази, повір'я), обряди. Особливо цікавими є щорічні святкування празника св. Іллі – найпопулярнішого “громовика” у пантеоні святих Східної церкви. Пророк Ілля у християнський період історії Русі-України перейняв традиції культу Перуна. У дохристиянських віруваннях Перун був покровителем війська. Він згадується на сторінках літописів (Константинополь, Київ, Новгород). Культ св. Іллі (Перуна) зі вшануванням на горах і кручах над річкою зафіксований і в інших регіонах України (Ромни). В околицях Підлиської гори збереглися низка топонімів, які, досить імовірно, походять зі скандинавських мов (Тур'є, Олесько), сакральні ландшафти (Підкамінь, Свята гора), святилища (Пліснесько) з відповідним археологічним матеріалом (мечі, характерні кістяні вироби, “сокирки Тора”, гончарні клейма тощо).

У сукупності (торговий шлях і культові місця) можна стверджувати, що частина галицько-волинського пограниччя з центром у Пліснеську була однією з ключових у формуванні Руської землі IX–XI ст. і королівства Русі XII–XIII ст.

У підрозділі 5.3. “Територіально-адміністративні особливості галицько-волинського пограниччя за княжої доби й у XIV–XVI ст.” реконструйовано правовий статус Олеська та Олеського повіту, які перейняли адміністративні функції літописного Пліснеська з його найближчими околицями. Зі згасанням княжої влади в регіоні Олесько змінювало своє значення від звичайного укріплення і поселення до центру різних адміністративно-територіальних утворень. У документах XIV–XV ст. це передано термінами “castrum”, “oppidum”, “district” і “terra”. Такі метаморфози зумовлені чинниками, які вимагають глибших досліджень. У низці праць (О. Галецький, Л. Харевичова, Я. Гладилович, П. Домбковський), доведено, що Львівська земля довго не мала сталої площі, тому що складалася з менших територіальних одиниць, які неодноразово прилучались і відділялися. До таких належить Олеський повіт у 1439–1443 рр. Його особливості визначалися, в першу чергу, географічними умовами, які досить яскраво

проявляються у рельєфі, ґрунтах, гідрографії, кліматі, рослинності тощо. Усе це знайшло відображення на географічних картах різних авторів і часів. Географія тісно пов'язана археологією місцевості княжих часів (Пліснесько, Олесько).

Те, що Олесько, як центр повіту, порівняно часто з'являється на сторінах писемних джерел у XV ст., слід пов'язувати з активізацією торговельних зв'язків Львова і шляхом, який пролягав через містечко. У XVI ст. в Олеському повіті сталися суттєві зміни. На північ від Олеська в лісах виникли нові поселення. Подібних процесів не спостерігалось аж до кінця XVIII ст. Олеський відносився до малих повітів (23 поселення, зафіксованих у документах XV ст.). Давніші округи княжої доби були ще дрібніші. Олесько єдине серед інших поселень повіту класифікується як град (1432 р., *gród* – замок, *castrum*). Особливе значення цього форпосту засвідчують документи 1366 р., коли Олесько згадується поруч Кремнем, Перемилем, Белзом Грабівцем, Холмом, Шембершином, Лопатином і 1390 р. – поруч з Рогатином і Тустанню. Олеський повіт знаходився у річищі Західного Бугу, верхнього Стиру та Серета. Границі повіту пролягали від границі Буського повіту Белзького воєводства на захід від Ожидова, нижче Ушні перетинали Буг, потім Белзець і Золочівку, звертали на схід, відтак на північний схід до Залозець на Сереті, після чого в північно-західному напрямку, на схід від Літовища, а на захід від Копця зближались до границь Белзького воєводства.

Можна говорити про певну стабільність основного масиву олеських земель, які хоч і міняли власників, дробилися, особливо, починаючи з XVI ст., але традиційно вважались якщо не т. зв. ключем, то волостю і повітом.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено результати дослідження, викладено основні положення, які виносяться на захист.

1. В історіографії обраної теми спостерігається два головні напрями досліджень, які розвивалися синхронно з тенденціями європейської науки. Перший – це роботи, суть яких полягала у визначенні кордонів Галицько-Волинського князівства, розселення, локалізації населених пунктів, торговельних шляхів, уточненні місць битв, інших історичних подій, тобто питання, які тепер описують політичну географію і топографію минулого. Цей напрям залишався домінуючим у XVIII – XIX ст. Другий напрям розвитку досліджень природних і людських ресурсів Галицько-Волинської держави пов'язаний з проблемою впливу природних умов на суспільство. Географічний детермінізм виступав основним ядром поглядів найвидатніших представників цього напрямку впродовж XIX – середини XX ст. Держава загалом розглядалась як біологічний організм, що має певні цикли розвитку та потреби розширювати свій життєвий простір. У XX ст. вітчизняна та зарубіжна соціально-географічна аналітика характеризується поживаленням історико-географічних досліджень як у змістовному плані, так і в ширшому та глибшому розумінні методологічних і методичних принципів їх застосування. Цей підхід має великий науковий потенціал. Його застосування сприятиме діапазону дослідницьких робіт, об'єктивнішому баченню старих проблем і варіантів їх теоретичного та практичного вирішення. Галицько-волинське пограниччя, як зона етно-культурних і політичних контактів на ділянці літописних околиць Пліснеська – Олеська, періодично потрапляло у поле зору вчених етнографів, археологів, географів і політиків. Аналітичний огляд історичних джерел, наукового та іншого жанрового

характеру публікацій свідчить про те, що межа Галичини та Волині – це край з багатою культурною спадщиною, яка впливає не тільки на розвиток малих локальних спільноту регіоні, але і на суспільні процеси та геополітику європейського масштабу.

2. Джерельна база для вивчення історичної географії Галицько-Волинського князівства є досить специфічною, оскільки повинна бути однаково переконливою і для істориків і для географів. Основою для досягнення результатів нашого дослідження стали історичні джерела: літописні відомості, актові й археологічні матеріали, топоніміка краю. Водночас, об'єкт і завдання дослідження зумовили підхід до єдиної системи джерел інформації з позицій двох підсистем: “історичної” та “географічної”. Використання загальнонаукових методів дослідження дає особливо цікаві результати за умов застосування ретроспективного способу реконструкції історичної дійсності. Іншими словами, за повідомленнями літописів і, навіть, пізньосередньовічних історичних джерел можна відтворювати загальну картину природних умов і соціальних процесів за княжої доби.

3. Найголовніші літописні відомості подають достатньо підстав для суджень про уявлення щодо геоморфології, внутрішніх територіальних вод, рослинного і тваринного світу на теренах Галицько-Волинської держави за княжої доби. Вони, хоч і стосуються конкретних місцевостей та визначеного часу, завжди, радше, принагідні та ніколи не подають розгорнутих географічних описів. Ці повідомлення вписані у ширший контекст лише між іншим і мають не суто географічний, а, насамперед, – історичний характер. У той сам час, такі рідкісні свідчення, за умови їх поєднання з інформацією, яку забезпечують новітні методи досліджень з фізичної географії, геополітики, екології, археології тощо, дають змогу прояснити та розкрити багато важливих, досі належно не вивчених під науковим оглядом взаємозв'язків життєдіяльності людини, суспільства та природи, наприклад закономірностей розвитку державотворчих процесів залежно від природних багатств, зокрема – земель, водних ресурсів, флори та фауни Волині, Прикарпаття, Полісся та Поділля за княжої доби.

4. Люди на території галицьких і волинських земель за княжої доби серед численних недуг, поширених у Європі, помирали також від стенокардії або ж інфаркту міокарда (Володимир Володаревич), хвороби Пертеса (Ярослав Володимирович Осмомисл), психічних розладів, (Святополк Окаянний), мали проблеми зору у формі епідемічного кератокон'юнктивіту або центрального серозного хоріоретиніту (Данило Романович), вражались остеомієлітом, карієсом і парадонтозом зубів (Володимир Василькович), іншими захворюваннями. Характерно, що причини та наслідки хвороб, епідемії і суспільство і, відповідно, літописці пояснювали з позицій давніх вірувань і християнського вчення. Особливої уваги заслуговує дослідження епізоду про хворобу Володимира Васильковича – християнський символ страждання-преображення, страждання-життя. Він засвідчує, що Волинь із її володарями розглядалась у княжі часи як один із центрів формування державності згідно з теологічною теорією, суть якої полягає в ідеї божественного створення держави з метою реалізації загального блага, обґрунтовує перевагу духовної влади над світською, церкви над державою.

5. Вперше введена до наукового обігу інформація про т.зв. Йосипівський скарб арабських дирхемів відкрила майже невідому сторінку з історії слов'янських племен у верхів'ях Західного Бугу. Здобуто новий переконливий доказ того, що у Північному Прикарпатті та Волині наприкінці I тисячоліття н. е. існували такі ж, або й інтенсивніші торгові шляхи, як у Прибалтиці, Подніпров'ї, Новолжі, а Західне Побужжя

було місцевістю, де перетиналися суходільні та водні шляхи зі Східної Європи у Центральну. Складена карта-схема міст Арабського халіфату, де карбували дирхеми, знайдені у селі Йосипівці, унаочнює місця їх карбування. Це – монетні двори: Іраку й аль-Джазіру (арабська назва північної частини краю між Тигром і Євфратом) – міста Мадінат-ас-Салам, Васіт, Куфа; Ірану – Мухаммедія, Ісбаган, Балх, Нісабур (?), Керман; Трансоксанії – Самарканд, аш-Шаш; Вірменії; Магрібу – Аббасії; Андалузії.

6. Верхів'я Західного Бугу та Північні схили Вороняків у VIII – IX ст. були економічно інтегровані в систему міжнародних торгових шляхів, якими поширювалися предмети матеріальної культури та вздовж яких здавна були численні сакральні ландшафти. З огляду на це, перспективним для дослідження об'єктом є Підліська гора, з якою пов'язані народні вірування, закорінені в архаїчних традиціях місцевого населення часів ранніх слов'ян і княжої доби. Археологічні знахідки й етнографічні матеріали, зібрані в околицях Підліської гори підтверджують локальні особливості галицько-волинського пограниччя та його ключове значення у формуванні політичних кордонів Галицько-Волинської держави. Це дає підстави для, наразі припущень, а в майбутньому – переконання, що і за часів племінних князівств і в часи королівства Русі економічний, культурний і політичний вектор Київ – Краків – Прага – Регенсбург був основою для формування території Галицько-Волинської держави XII – XIV ст. Паралельно, цей вектор був означений системою сакральних ландшафтів, які творили поняття з подвійним значенням: землі та метафізичного простору – Свята Русь, концепт, який аж у XIX ст. штучно перенесли далеко на північ.

Навіть після глибоких політичних змін, що сталися з Галицько-Волинським князівством в останній чверті XIV ст., історична пам'ять про літописне місто Пліснеськ (Пліснесько) не зникла. Його функції певною мірою почало виконувати сусіднє Олесько, навколо якого сформувалася нова політично-адміністративна округа – *districtus Olescensis*. Як центр округи, у нових суспільно-економічних умовах Олесько існує ще в половині XV ст. Границі Олеського повіту княжих часів можна досліджувати ретроспективним способом за документами навіть XVIII ст.

7. Вперше введений у науковий обіг архаїчний дромонім Попідгридень за сучасними орієнтирами, як дорога з такою назвою, пролягав околицями південно-західної частини села Йосипівка Буського району Львівської області. Дорога простягалася вздовж північних схилів Вороняків – середньої частини Гологоро-Кременецького кряжу, який розділяє Мале Полісся від Західного Поділля. Оскільки на цьому відрізку Головного європейського вододілу беруть початок річки Стир, Західний Буг і ліві притоки Дністра, саме ці природні обставини були суттєвою причиною формування галицько-волинського пограниччя за княжих часів. Порубіжними були місто Пліснеськ, укріплення в Олеську та, судячи з археологічних даних, інші, менших розмірів, поселення й укріплення на території сучасних населених пунктів Йосипівка, Лугове, Ясенів. На цій території перехрещувалися старі сухопутні дороги, однією з яких і був Попідгридень – частина важливішого шляху з імовірною назвою Гридень, який, очевидно, пролягав уздовж північних схилів Вороняків на проміжку від Підліської гори через Олесько, Білу Гору, Підгірці до літописного Пліснеська. Таким чином, і фактичний Попідгридень, і гіпотетичний Гридень могли бути важливого значення частиною транзитної підкарпатської дороги IX – X ст., яка, в свою чергу, була ланкою трансконтинентальної магістралі Багдад – Трансоксанія – Камська Болгарія – Прага. Він відігравав значну роль у формуванні Руської землі й економічному житті Галицько-Волинської держави.

8. Розвиваючи методика сучасних історико-географічних досліджень, учені наголошують на необхідності саме екологічного підходу. Він передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства з метою дотримання динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища та суспільства. На теперішньому етапі розвитку природничих і гуманітарних наук обидва вище згадані напрями історичної географії підлягають процесові екологізації, себто узгодженому природничо-науковому та соціально-економічному підходові до розгляду взаємовпливу природи, людини та суспільства. Відповідно, зростає актуальність досліджень з історичної фізичної географії загалом і історії Галицько-Волинського князівства зокрема.

Отож, комплексний історико-географічний аналіз природних і людських ресурсів Галицько-Волинського князівства та дослідження внутрішнього галицько-волинського пограниччя на прикладі відрізка Пліснесько-Одесько демонструє як формувалися Руська земля і територія Галицько-Волинської держави, спадкоємність цієї традиції підтверджує важливість і перспективність міждисциплінарного підходу до вивчення тем із позицій природничих і гуманітарних наук одночасно, що дає змогу заповнити чимало прогалів у знаннях про роль локальних, регіональних і глобальних чинників розвитку суспільства.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в українських та закордонних наукових фахових виданнях:

1. Гудима Ю. Підліська гора у народних традиціях і віруваннях волинсько-подільського пограниччя рубежу I–II тис. н. е. і тепер. Народозначі зошити. 1999. № 4. С. 528–530.
2. Гудима Ю. Стародавня дорога Попідгридень. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 1999. Вип. 2. С. 35–39.
3. Гудима Ю. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Одеська. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. Вип. 3. С. 278–282.
4. Гудима Ю. Напрямки досліджень історичної географії Галицько-Волинського князівства. Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. Київ: НАУКМА, 2002. Спецвип. Т. 20. Ч. 1. С. 222–227.
5. Гудима Ю. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу. Вісник Інституту археології. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. Вип. 2. С. 164–175.
6. Гудима Ю. В. Уроборос, або вибрана бібліографія до історії розвитку історичної науки у Львівському університеті. Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 50. С. 623–643.
7. Гудима Ю. В. Галицько-Волинське пограниччя у матеріалах і публікаціях про село Йосипівку Буського району Львівської області. Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Спецвип. С. 198–209.
8. Гудима Ю. В. Історична геоморфологія і територія Галицько-Волинської держави за свідченнями Галицько-Волинського літопису. Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 12. С. 65–73.
9. Гудима Ю. Природне середовище у викладі холмського літопису короля Данила Романовича та його володимирського продовження: ліси й озера, Княжа доба: історія

і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. Вип. 13. С. 120-127.

10. Hudyma J. Rola rzek w historii Księstwa Halicko-Wołyńskiego (na podstawie informacji z kronik XII–XIII w.). *Przegląd Geopolityczny*. Kraków: Polskie Towarzystwo Geopolityczne, 2019. T. 27. S. 93–113.

Публікації, які додатково відображають результати дослідження та засвідчують його апробацію:

11. Гудима Ю. В., Пелещин М. А. Земля літописних бужан. Літопис Червоної калини. Львів, 1992. Ч. 10–12. С. 50–52.

12. Гудима Ю. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X ст. Брідщина. Броди, 1993. Ч. 2. С.12–13.

13. Гудима Ю. Переїзд святого Яцка Одровонжа через Галицьку Русь і найдавніші сакральні пам'ятки Львова. Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи (Українське сакральне мистецтво XIII–XIV століть): Матеріали III наукової конференції (Львів, 4–5 травня 1995 р.). Львів, 2001. С. 77–83.

14. Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвій В. До питання найдавнішого заселення території сучасного Львова. Науковий вісник Українського університету. – Москва, 2001. Т. I. С. 146–148.

15. Гудима Ю. Село Йосипівка: штрихи до історії. Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали II наукової краєзнавчої конференції (Львів, 21 листопада 2002 р.). Львів, 2003. С. 183–192.

16. Гудима Ю. Прикраси та народний одяг мешканців Олеська з околицями (від найдавніших часів до XIX ст.). Історичні пам'ятки Галичини: Матеріали III наукової краєзнавчої конференції (Львів, 19 листопада 2004 р.). Львів, 2005. С. 278–289.

17. Гудима Ю. Скарб арабських дирхемів зі села Йосипівки. “Ольжині читання”: Матеріали конференції (Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р.). Львів, 2005. С. 2–4.

18. Гудима Ю. Географія карбування арабських дирхемів VIII–IX ст. з Йосипівського скарбу. Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність: Матеріали конференції (Львів 14–15 травня 2004 р.). Львів, 2005. С. 22–31.

19. Гудима Ю., Опайнич І. Корона в архітектурі Львова. Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової Ради Наукових товариств ім. Шевченка. 2006. Ч. 37. Весна-літо. С. 15–17.

20. Гудима Ю.В. До питання про Олеську волость у XIV–XVI ст. II “Ольжині читання”: Матеріали конференції (Пліснеськ, Львів, 14–15 червня 2007 р.). Львів, 2007. С. 79–83.

21. Гудима Ю., Банах І. Здоров'я володарів Галицького престолу: Володимир Володаревич, Ярослав Осмомисл, Данило Романович (Спроба історико-медичного аналізу за літописними свідченнями). Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). Львів, 2007. С. 166–175.

22. Гудима Ю. В. Йосипівський скарб: стан і перспективи досліджень. Бродівщина – край на межі Галичини і Волині. Броди, 2008. Вип. 1: Матеріали II краєзнавчої конференції, 18 квітня 2008 р. С. 12–16.

23. Гудима Ю., Павлишин О. Кордуба Мирон. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: 2-х т. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Т. I: А–К. С. 647.

АНОТАЦІЯ

Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство в XI – XIV ст.: територія, природні та людські ресурси. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2020.

У дисертації комплексно досліджено збережені в Київськогму (XII ст.) та Галицько-Волинському (XIII ст.) літописах відомості про природні та людські ресурси на території феодальних князівств XI-XII ст., які, об'єднавшись, утворили королівство Русі XIII – середини XIV ст. Встановлено, що літописні згадки про рельєф, клімат, ґрунти, води, рослинний і тваринний світ свідчать про тісний взаємовплив природних умов і людської діяльності.

Проаналізовано згадки літописів про річки, болота й озера на території Прикарпаття, Поділля та Малеого Полісся. Розглянуто їхню роль у воєнних кампаніях, а також значення в економічному житті Галицько-Волинської держави (судноплавство, мости, греблі, броди). Визначено наскільки екстремальні кліматичні явища (дощ, сніг, вітер, мороз, туман) у низці конкретних випадків були причинами соціальних катастроф (голод, епідемії), якими були їх наслідки для демографії Галичини та Волині княжої доби. Оцінено стан здоров'я низки історичних постатей (князів) і масштаби поширення масових захворювань.

Здійснено ретроспективну реконструкцію територіально-адміністративної організації галицько-волинського пограниччя в історичному районі Пліснеська-Олеська. Підкреслено, що саме там відбувались особливо важливі державотворчі процеси як за княжої доби, так і в наступні кілька століть.

Ключові слова: княжа доба, королівство Русі, галицько-волинське пограниччя, природні умови, людські ресурси.

АННОТАЦИЯ

Гудима Ю. В. Галицко-Волинское княжество в XI - XIV вв.: территория, природные и человеческие ресурсы. Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. Львовский национальный университет имени Ивана Франко. Львов, 2020.

В диссертации комплексно исследовано сохраненные в Киевской (XII в.) и Галицко-Волинской (XIII в.) летописях ведомости о природных и человеческих ресурсах на территории феодальных княжеств XI-XII вв., которые воссоединившись, образовали королевство Русі XIII – середины XIV вв. Установлено, что летописные упоминания о рельефе, климате, почве, водах, растительном и животном мире свидетельствуют о тесном взаимовлиянии природных условий и деятельности человека.

Проанализировано упоминания летописей о реках, болотах и озерах на территории Прикарпаття, Подолья и Малеого Полесья. Рассмотрено ихнюю роль в воєнних кампаніях, а также значение в экономической жизни Галицко-Волинского государства (судноплавство, мосты, плотины, броды). Определено насколько экстремальные климатические

явления (дождь, снег, ветер, мороз, туман) в ряде конкретных случаев были причинами социальных катастроф (голод, эпидемии), какими были их последствия для демографии Галичины и Волыни княжеских времен. Оценено состояние здоровья ряда исторических лиц (князей) и масштабы распространения массовых заболеваний.

Осуществлено ретроспективную реконструкцию территориально-административной организации галицко-волынского пограничья в историческом районе Плеснеска-Олеска. Подчеркнуто, что именно там происходили особенно важные процессы государственного строительства как во времена княжеские, так и в последующие несколько столетий.

Ключевые слова: княжеские времена, королевство Руси, галицко-волынское пограничье, природные условия, человеческие ресурсы.

SUMMARY

Hudyma Yu. V. Kingdom of Galicia-Volhynia in the 11th-14th centuries: territory, natural and human resources. Qualifying scientific work as manuscript.

A thesis for the scholarly degree of Candidate of Historical Sciences (PhD) in speciality 07. 00.01 - History of Ukraine. Ivan Franko National University of Lviv. Lviv, 2020.

The thesis provides a comprehensive study of the information preserved in the Kyiv (12th c.) and Galicia-Volhynia (13th c.) Chronicles on the natural and human resources on the territory of feudal principalities of the 11th – 12th cc., which united to form the Kingdom of Rus' of the 13th- mid-14th cc. It is established that the chronicles' mentions of relief, climate, soils, waters, flora and fauna testify to a close mutual influence of natural conditions and human activity.

The role of regional geomorphology in forming inner and outer state borders and courses of military campaigns were examined along with their significance in the economic life of Galicia-Volhynia Principality (places of historic battles between the neighbouring states, mountain passes in the international system of trading routes). Owing to the chronicle records concerning the relief of certain areas, peculiarities of some social disasters (war, famine, epidemics) on the historical lands of the Princely era Galicia and Volhynia were defined.

The chronicles' mentions of rivers, swamps and lakes in the Subcarpathia, Podillya and Small Polissya territories have been analyzed. Their role in military campaigns, as well as their importance in the economic life of the Galicia-Volhynia state (shipping, bridges, dams, fords) have been examined. The extent to which extreme climatic events (rain, snow, wind, frost, fog) were responsible for social disasters (hunger, epidemics) and their consequences for the demography of Galicia and Volhynia of the princely epoch has been determined. The health condition of a number of historical figures (princes) and the extent of mass diseases have been assessed.

A retrospective reconstruction of the territorial-administrative organization of the Galicia-Volhynia borderzone in the historic area of Plisnesko-Olesko has been carried out. It has been emphasized that this is where especially important processes of state creation took place both in the princely epoch, and in the next few centuries.

The survey findings are important in terms of deepening knowledge of historical geography, local history, regional science, source criticism.

Key words: princely epoque, the Kingdom of Rus', Galicia-Volhynia borderzone, environmental conditions, human resources.

Підписано до друку 19.02.2020.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 0.9.
Зам. № 29. Наклад 100 прим.

Друк ПП «Ощипок М.М.»
Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45
Свідоцтво серія Б № 670155 від 30.05.12 р.
Тел. +380975818791
e-mail: ommzmik@ukr.net